

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində insan hüquqlarının təbliği

Aynur Səfərli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim, Dil hazırlığı kafedrası, DİN Polis Akademiyası.
Azərbaycan. E-mail: seferli_1988@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

XÜLASƏ

Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi irsində insan haqlarının təbliği, hökmdar ədaləti, hüquq düşüncəsi kimi aspektlərə aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır. “Xəmsə”yə daxil olan poemalarda qeyd olunan məsələlər incələnmiş, ədalətli hökmdar məsələsi şairi düşündürən vacib məsələlərdən biri olduğu diqqətə çatdırılmışdır. Ümumiyyətlə, Nizami üçün sadə xalq kütləsinin hüquqlarının tapdanmaması ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

Nizami irsi, “Xəmsə”, ədalətli hökmdar, insan haqları, hüquqi düşüncə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 11.08.2023
qəbul edilib: 15.09.2023

Promotion of human rights in Nizami Ganjavi's "Khamsa"

Aynur Safarli

Doctor of Philosophy in Philology, teacher, Department of Language Training, The Police Academy of the MIA. Azerbaijan. E-mail: seferli_1988@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

ABSTRACT

The article tried to clarify such aspects as the promotion of human rights, ruler's justice, legal thought in the legacy of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. The issues mentioned in the poems included in "Khamsa" have been elaborated, and it has been brought to attention that the question of a just ruler is one of the important issues that the poet thinks about. In general, for Nizami, the non-violation of the rights of the common people was one of the most important issues.

KEYWORDS

Nizami's legacy,
"Khamsa", fair ruler,
human rights, legal
thought

ARTICLE HISTORY

Received: 11.08.2023
Accepted: 15.09.2023

Giriş / Introduction

Ədalətlik prinsipi ümumi prinsip olub, hüququn bütün sahələrində təşəkkül tapmışdır. Hər bir hüquq sahəsi ədalətlik prinsipini özünəməxsus şəkildə tətbiq edərək işləyib hazırlamışdır. Məsələn, əmək hüququ ədalətlik prinsipi əsasında “ədalətli əmək şəraitinin təmin edilməsi prinsipi”ni yaratmışdır. XII əsr ictimai-siyasi və hüquqi fikrin ən görkəmli nümayəndəsi, söz və ideyalar dünyasının əvəzolunmaz siması Nizami Gəncəvi öz dövrünün və gələcək dövrlərin humanist, demokratik, habelə sosial ədalət ideyalarının parlaq təbliğatçısı olmuşdur. İnsan haqlarının təbliği və onların müdafiəsi, şəxsiyyət azadlığı, şəxsiyyətin iradə müstəqilliyi, bəşəriyyətin mədəni tərəqqisində dönüş nöqtələrindən olan İntibah dövrünün mənəvi mahiyyətinin aşkar olunmasına çevrilmiş səlis humanizm təlimi Nizaminin sosial-siyasi görüşlərinin sosial ədalət hissəsində öz parlaq təcəssümünü tapmışdır.

O, dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət “Xəmsə” (“Beşlik”) müəllifi kimi daxil olmuşdur. 1177-ci ildə bitirdiyi “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) adlı ilk poeması ona böyük şöhrət qazandırmışdır. III Toğrulun sifarişi ilə qələmə aldığı “Xosrov və Şirin” poemasını 1180-cı ildə bitirmiş və Məhəmməd Cahan Pəhləvana göndərmişdir. Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra taxta çıxan Qızıl Arslan Gəncə yaxınlığında öz çadırında şairlə görüşmüş, nəsihətlərini dinləmiş və ona “Həmdünyan” adlı bir kənd bağışlamışdır. 1188-ci ildə Şirvan hökmdarı I Axsitan Nizamiyə “Leyli və Məcnun” mövzusunda bir əsər yazmağı sifariş etmişdir. O, bundan boyun qaçırmaq istəsə də, oğlunun təkidi ilə təklifi qəbul etmiş, az müddətdə “Leyli və Məcnun” poemasını (Şərqdə ilk dəfə) yaratmışdır. 1196-cı ildə Əlaəddin Körpə Arslanın adına “Yeddi gözəl” əsərini, nəhayət, ömrünün sonlarına yaxın bütün ədəbi-estetik, ictimai-fəlsəfi və hüquqi görüşlərini yekunlaşdırdığı “İskəndərnamə” (təqribən 1203-cü il) poemasını qələmə almışdır.

20 Aprel 2012-ci ildə İtaliyanın paytaxtı Roma şəhərindəki məşhur “Villa Borghese” parkında Nizami Gəncəvinin abidəsinin açılışı olmuşdur. Açılışda Neapol Şərqsünaslıq Universitetinin professoru Mineli Bernardini çıxış edərək bildirmişdir ki, “dahi Nizaminin yaradıcılığı Azərbaycan xalqına xidmət etməklə yanaşı, digər xalqlar üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır”².

Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqn misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli

² <http://injuria.az/news/nizami-gencevinin-huquq-dusuncesi>

yerini qoruyub saxlamaqdadır. Nizami irsi elə bir xəzinədir ki, orada türkçülük, folklor, mənəvi dəyərlər, iqtisadiyyat kimi məsələlər lazımı qədər işıqlandırılmışdır.

N.Gəncəvi öz “Xəmsə”si (“Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”) ilə dünya ədəbiyyatına tamamilə yeni bir poetik səs, nəfəs gətirmişdir.

Yaradıcılığı bütün dünyada qlobal hadisə olan Azərbaycan şairinin irsində təkcə Şərq deyil, eyni zamanda Qərb ədəbi-mədəni dəyərləri də öz kamil sintezini tapmışdır. Əslində, Nizami yaradıcılığını tam mənası ilə klassik dövrün yeni mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. Çünki məhz Nizaminin yüksək humanist fikirlərində aydın təfəkkürlə hadisələrə, insana, cəmiyyət həyatının mənə və mahiyyətinə rəasional, məntiqi yanaşma tərzinin şahidi oluruq.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qadın haqları məsələsi

Nizami sənətinin ölməzliyini təmin edən elementlərdən biri də, yaradıcılığında dövrünün və gələcək dövrlərin humanist və demokratik istiqamətli fikirlərinin, habelə sosial ədalət ideyalarının parlaq şəkildə təbliğidir. İnsan haqlarının təbliği və onların müdafiəsi, şəxsiyyət azadlığı, şəxsiyyətin iradə müstəqilliyi mütəfəkkirin sosial-siyasi görüşlərinin sosial ədalət hissəsində öz parlaq təcəssümünü tapır. Əsərlərində qadın haqlarının təbliğinə xüsusi yer ayıran dahi filosofun yaradıcılıq meyarlarının əsasını qadın obrazları təşkil edir.

Bir çox tədqiqatçılar, xüsusən Qərb araşdırmaçıları Şərq ədəbiyyatında qadının “ikinci dərəcəli” personaj kimi təqdim olunduğunu iddia edirlər. Bu, kökündən yanlış olan iddiadır. Həmin qeyri-obyektiv düşüncələrin ən başlıca təkzibedici arqumenti kimi böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sini nəzərdən keçirmək kifayətdir. Kişi və qadın münasibətləri sənətkarın əsərlərində humanist ideyalar işığında təqdim edilir. Onun qəhrəmanları gender ayrı-seçkiliyinə qarşı çıxan, daim özünü təkmilləşdirməyə cəhd edən, nəcib ideyalar uğrunda mübarizə aparan insanlardır.

Nizami hüquqi ayrı-seçkiliyə yol vermədən ədalətin bərqərar olmasının tərəfdarı idi. Məhz bu səbəbdən ədalətə müxtəlif prizmadan baxaraq onu insanlara aşılamaq niyyətində idi. Buna görə ədib ədaləti gah hakimiyyətdə, gah məhəbbətdə, gah da digər hallarla oxucularına göstərməyi bacarmışdır. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin ədalətlik prinsipi hökmranlıq və məhəbbət istiqaməti üzrə inkişaf etmişdir. Şair əsərlərində daim qadın azadlığının təbliğatını aparmış və onu vəsf etmişdir. Onun qadın qəhrəmanları fəal həyat mövqeyi seçən, kişilərlə bərabər səviyyədə dayanan, hətta bəzi məqamlarda öz ər və qardaşlarından daha tədbirli və uzaqgörən insanlardır. Nizami, qadın azadlığı haqqında fikirlərini türk köçəri tayfalarından olan qıpçaqlar

barədə gözəl bir hekayəti ilə nəql edir. Həmin hekayətdə deyilir: “*Qafqaza getmək üçün Çindən hərəkət edən İskəndər ordusu qıpçaq çölündə düşərgə salır. İskəndər buradakı qadınların açıq gəzərək kişilərdən qaçmadığını görür. Əsgərlərinin ehtiyacından ehtiyat edən imperator qonağı olduğu məmləkət əhalisinin irz və namusuna təcavüzə yol verməmək üçün qıpçaq bəylərini toplayır. İskəndər Qıpçaq bəylərinə böyük iltifat göstərməsi barəsində fikirlərini bildirdikdən sonra qadınlarının örtülü gəzməsini tövsiyə edir: “Qadın daşdan, dəmirdən də olsa yenə qadındır. Qadının üzü örtülü olmalıdır” deyir. “Özünü başqalarına göstərən bir qadın nə özünün, nə də ərinin şərəf və heysiyyətini qoruya bilməz!”*, – deyə xəbərdarlıq edir. Çöllülər padşahın bu sözlərini diqqətlə dinlədikdən sonra, nə cavab versələr yaxşıdır?” [3, s.6] Qıpçaq bəyləri İskəndərə deyirlər: “*Padşaha itaət edirik. Zati-ailəsinə sədaqətli olmağa and içmişik, əhdimizdə dayanmışıq. Fəqət üz örtmək bu əhdə daxil deyildir, çünki bu, qıpçaq adətinə uyğun gəlmir. Sənin adətin üz qapamağı tələb edirsə, bizim adət də göz qapamağı tələb edir. Başqasının üzünü görməmək lazımdırsa, üzü deyil, gözü qapamaq gərəkdir. Padşah bizə qəzəblənməsin: üz örtülsə, arxayamı baxılacaq?! Bizim gəlinlərin otağında yad bir kəs yoxdursa, bu kifayətdir. Padşahım, sən gəl, bu xalqın üzünü niqab ilə gizlətmə! Daha yaxşısı budur ki, örtüyü öz gözlərinə as!”* [3, s.6]

Qadın hüquqlarının müdafiəçi obrazı olan Məhin Banu eyni zamanda türk qadınlarının təmsalıdır. N.Gəncəvinin əsərlərində “türk” amili xüsusilə önə çəkilmiş və Azərbaycanın türklərin qədim vətəni olması fikri açıq şəkildə qeyd edilmişdir. Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında “Dərbənd dənizinin bir sahmanında”, “Arrandan başlamış Ərmənə qədər” hökmdarlıq edən Məhin Banunun dilindən türklüyümüzün qədimliyini bu cür ifadə edir: “*Əgər o aydırsa, biz afitabıq, O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq (Alp Ər Tonqa - F.Ə.)*” [1, s.85]. Deməli, Arran-Bərdə hökmdarı Məhin Banu özünü Əfrasiyabın, yəni türklərin nəslindən hesab etmiş, N.Gəncəvi də Məhin Banunun dili ilə bu xalqın türkköklü olması və türklərin Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) kimi hökmdarının olması ilə fəxr edir [8, s.247]. Şair öz əsərlərində qadın hüquqlarının toxunulmazlığı fikrini qabarıq şəkildə ifadə etmişdir. N.Gəncəvi xüsusilə “İskəndərnamə” poemasında türk xalqlarının qədimliyini, onların adət-ənənələrini böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Bu əsərinde Makedoniyalı İskəndərin Qıpçaq ellərinə səfərindən bəhs edən sənətkarın məqsədi türklərin yalnız Azərbaycanda deyil, Orta Asiya və bütün Qafqaz ellərində qədim xalqlardan biri olduğunu sübuta yetirmək olmuşdu.

Qeyd etdiyimiz kimi, dahi şair öz əsərlərində bu gün də aktual olan qadın hüquqlarını təbliğ etmiş və demək olar ki, ona qədər qadına bu qədər yüksək qiymət

verən şəxs olmamışdır. Şairin yaradıcılığının ilk qəzəmindən tutmuş “Xəmsə”nin bütün poemalarında qadın hüquqları öz əksini tapmışdır. Maraqlıdır ki, bir çox şair və yazıçıların həyat tərzilə yazdıqları üst-üstə düşür, tamamilə ziddiyyət təşkil edir. Bu sahədə də Nizami Gəncəvi ən qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Qadına verdiyi dəyər şairin şəxsi həyatında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Dərbənd şahı Afaq adlı kənizi ona hədiyyə edir. Nizami Gəncəvi Afaqın çox saf və təmiz olduğunu görür, ona nəinki qulluqçu kimi yanaşır, hətta onu özünə ömür-gün yoldaşı seçir. Şair Afaqla çox xoş günlər keçirdiyini daim öz əsərlərində xatırlayır. Oğlu Məhəmmədə də ananı, vətəni, qadını sevməyi tövsiyə edir. Afaqın ölümü Nizami Gəncəvinə çox sarsıdır. Şair əsərlərində bunu dönə-dönə etiraf edir.

Dünya şöhrətli Nizami Gəncəvinin ilk iri həcmli əsəri 1174–1175-ci illərdə yazıldığı təxmin edilən “Sirlər xəzinəsi” poemasıdır. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında didaktik poema janrının ən qiymətli nümunəsi hesab olunan bu əsər sanki şairin yaradıcılıq manifestidir. 20 söhbət və 20 kiçik hekayədən ibarət poemada şair xalq və hökmdar problemini həll etməyə çalışmışdır. Bu məqsədi bəzən ədalətli hökmdar ideyası şəklində ifadə etmişdir. O, aktual bir məsələ kimi hökmdarın xalqla rəftarı məsələsini həll etməyə çalışır. Dövrünün zalım hökmdarlarını gah axirətlə qorxudur, gah zülmün bu dünyada ona zərər yetirəcəyini xatırladır, gah da xalqın qəzəbi ilə hədələyir. Dövrün əliqılıncılıq ağaları haqqında bu şəkildə danışmaq cəmiyyətdə baş verən irəliləyiş və xalq şüurunun oyanması idi. Bu o dövr ədəbiyyatı üçün yeni hadisə idi [5, s.81].

Ədalətli olmaq, mərdlik, düzlük, humanizm, vətənə, xalqa hörmət və əməyə məhəbbət kimi gözəl hissləri əks etdirən poemada qadının haqq və hüququnu tələb etməsi “Sultan Səncər və dul qadın” mənzuməsində çox inandırıcı bir şəkildə verilmişdir:

Zülm edib bir dul qarıya çox uddurmuşdular qan,
O da Sultan Səncərin tutaraq yaxasından,
Dedi: «Səndə zülm az görməmişəm qulaq as,
Səndə gördüyüm zülm əsla hesaba sığmaz.
Bir kefli dargə gəlib evimdə məni döydü-döydü,
Salıb təpik altına məni doyunca söydü-söydü.
Mən günahsız qarının saçlarına atıb əl,
Üzü üstə sürüdü evdən çölə əlbəəl”

[2, s.13].

Ədalətlik prinsipi Nizami Gəncəvinin iki əsərində – “Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin”də geniş şəkildə təcəssüm olunmuş, dəfələrlə təkrarlanmaqla diqqətə çatdırılmışdır. Hətta “Sirlər xəzinəsi” əsərində “Hökmdarın xalqa qayğısı və ədaləti” və “Ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət” adlı fəsillər nəzərdə tutulmuşdur³. Ədalət bəzən cinayəti cəzasız qoyur, onu böyük ictimai təhlükəli əməl hesab etməyərək bağışlayırdı. Ədib bunu “Sirlər xəzinəsi” əsərində belə göstərirdi:

Ulu tanrı, yanında xəcalətəm mən sənin,
Günahını bağışla üzükara bəndənin.
Hökmünə, fərmanına baxmamışam çox zaman,
Aman yoxdur kimsədən, özün aman ver, aman!
Ya cəza tonqalında yanmağa göndər məni,
Ya da mərhəmətinlə bəndəyə döndər məni
Hamıdan xəcalətli, kimsəsizcə bir kəsi
Bağışladı insafli kimsəsizlər kimsəsi

[2, s.93].

Şair hətta yer üzünü ədalətlə xilas etməyin mümkünlüyünü vurğulayır. Məhz insanın ölümündən sonra əməli, ən əsası ədaləti dünyada, insanların yaddaşında qalmış olur. Ədalətdən başqa dünyada heç bir şeyin əbədi qalmadığını, ədalət tərəzisini əyməyin, təsir etməyin qeyri-mümkünlüyünü diqqətə çatdırmaq istəyir. Ədalətin zor gücünə pozulmasının mümkünsüzlüyünü çatdırır.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi dul və yaşlı qadının dili ilə hüquqlarını qorumaq üçün məmurların özbaşınalığından danışır. İnsanları vətənə və qadına düzgün münasibətin bərqərar olacağına çağırır.

Nizami Gəncəvinin ikinci poeması “Xosrov və Şirin”də qadınların azadlıq hüququ, onların öz haqqını tələb etməsi, “ana” kimi yüksək bir ada layiq olması və cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olması, bəşəriyyətin onsuz yetim qalması ideyası bariz şəkildə göstərilmişdir. Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bütün təbəqələrini, o cümlədən qadını daim azad hüquqlu görmək istəmişdir. Əsərin sonunda eyş-işrətlə məşğul olub Şirinə qədər Məryəm və Şəkərlə evlənən Xosrov ölüm ayağında belə Şirini oyadıb bir içim su istəmir, sevdiyinə qıymır. Demək ki, qadın öz sevgi və dürüstlüyü ilə Xosrov kimi bir insanı tərbiyələndirə bilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl şairin öz arzusu kimi səciyyələndirilməlidir.

³ <http://injuria.az/news/nizami-gencevinin-huquq-dusuncesi>

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında ədalətli hökmdar məsələsi

“Xosrov və Şirin” poeması isə Nizaminin romantik əsərlərinin, yəni əsasında roman süjeti duran bitkin obrazlar qalereyasına malik poemalarının birincisidir. Əsərin mövzusu İran Sasani hökmdarları sülaləsinin tarixindən götürülsə də, şairin bir çox problemlərin təqdimində öz doğma mühitinin hadisə, şəxsiyyət və problemlərindən çıxış etməsi şübhə doğurmur. “Xosrov və Şirin” poemasının quruluşu olduqca maraqlı və orijinaldır.

Əsərdə Nizami Hürmüz şahın əhalinin xeyrinə qoyulmuş qanunları pozan doğma oğlunu amansız cəzalandırdığını göstərməklə qanun qarşısında hamının bərabər olması, cinayətin hamı üçün cəzalandırılmalı əməl olması, dövrü üçün aktual, həm də qabaqcıl bir ideya irəli sürür. Qeyd edək ki, XII əsrdə qanunlar vəzifəli şəxslər tərəfindən tez-tez pozulurdu, buna baxmayaraq onlar məsuliyyətə cəlb olunmurdular. Nizami bu əsərdə qanunu pozanların vəzifəsindən, rütbəsindən asılı olmayaraq törətdiyi cinayətə görə cəzalandırılmasını diqqətə çatdırır. Odur ki, hökmdar Hürmüzün öz oğlunu cəzalandırmasını ədalətli hesab edərək bunu alqışlayır. Təsvir etdiyi hadisəni dövrünün mövcud qaydaları ilə əlaqələndirərək baş verən ədalətsizliklərdən şikayət edir:

Hanı o ədalət, o insaf hanı?

Verə öz oğluna belə cəzanı.

İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı,

Durub tərəf çıxan bir adam hanı?

[1, s.85]

Nizami Gəncəvi həmçinin öz qəhrəmanını ədalətli hökmdar kimi təsvir edərək əsl hökmdarın necə olması barədə fikirlərini söyləyir. Belə ki, ədib Şirini xalqla yaxşı rəftar edən, xalqı vergidən azad edən, kəndlilərin, kasıbların şikayətini dinləyən və həll yolunu tapan qəhrəman kimi qələmə verir. O, əsərdə hakimiyyətlə yanaşı, ədaləti məhəbbətlə də təcəssüm etməyə qadir olmuşdur. Professor Həmid Araslı qeyd edir ki, Nizami ədalət haqqındakı mütərəqqi görüşlərini əsərinin əsas mövzusu olan məhəbbətlə məharətlə əlaqələndirmişdir. Xosrovu mənən ucaldan, onun alicənab təbiətli bir insan olmasına kömək edən məhəbbət, həm də onu ədalətli bir şah səviyyəsinə qədər yüksəldir. Əsərin sonlarına yaxın oxucu onu elm məclislərində, bilicilərin əhatəsində, elmə, fəlsəfəyə dair mübahisələrdə iştirak edən görür. Nizami Şirinin diliylə Xosrova ədalət dərəsi verən zaman sanki dövrünün ixtiyar sahiblərinə üz tutur, onları ədalətə, düzlüyə, elmə səs-ləyir:

Bəd duadan saqın, mehriban danış,
 Pusquda durmasın yolunda qarğış.
 Birdən qoca qarı, cavan ah çəkər,
 Hədəfə ox vurur erkən bir səhər...
 Şahların əlində çox ayna, baxsan,
 Qaralıb getmişdir məzlum ahından...
 Dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil,
 Rəiyyət bəsləmək çox yaxşıdır, bil

[1, s.9].

Nizami Gəncəvi ədaləti digər hallarla da öz oxucusuna çatdırmağı bacarmışdır. Ədalətin hansı gücə malik olmasını, onun qarşısında uğursuzluğun, pisliyin tab gətirməməsini söyləyən ədib oxucusunu bu hisslər qarşısında gücün əbəs olduğuna inandırmağa çalışmışdır. Ədibə görə insan ədalətlə əvəzsiz bir uğur qazanmaq əzmindədir ki, bu uğur ondan başqa heç bir şeylə əldə edilə bilməz. Bu uğur insanı tez bir zamanda cəmiyyət arasında məşhur etmək iqtidarındadır. Ədalətin insana hörmət gətirdiyini, mərhəmətli etdiyini, ədalətlə insanın saflaşmasını, hətta onun müdrikləşməsini təlqin edirdi. Ədibə görə insanları ədalətlə sevindirmək, günahsızları ədalətlə azad etmək mümkündür. Ədalət insanlar arasında sevinc, şadlıq münasibətlərinin təməlini qoyur. Şair əsərində ədalətli hökmdara qarşı xalqın necə məhəbbət bəslədiyini göstərir. Məhz hökmdarın ədaləti xalqı sevgiyə, məhəbbətə düşər edir. Xalq öz hökmdarına olan sevgisi səbəbindən ona canlarını verməyi belə əsirgəmir. O, ədalətli olmağı, ilk növbədə, vəfalı olmaqla əlaqələndirir. Ədibə görə vəfalı olmaq ədalətli olmağa bir addımdır. Məhz vəfa ilə ədalətli olmaq mümkündür. O, bununla sanki bərəkət verən torpağı insanlara bağışlayacaq qədər yaxşılıq etmiş olur.

Nizami Gəncəvinin üçüncü poemadakı Leyli surəti Şərq qadınının fədakarlığını, analıq qayğısını, məişətdəki rolunu əks etdirir. Şair bu poemada eyni zamanda qadın zorakılığına son qoyulması ideyasını tərənnüm edir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvi cəmiyyətdə qadının rolunu min il bundan əvvəl görmüş və qələmə almışdır.

Şair dördüncü əsəri "Yeddi Gözəl"lə dünya arenasına çıxaraq qadın problemini planetimiz çərçivəsində həll etməyə çalışmışdır. Əsərdəki çin, rus, fars, türk, hind, ərəb və s. qadın nümayəndələri öz milli adət və ənənələri ilə, analıq qayğısı ilə yaşayırlar.

"Xəmsə"də yer alan beşinci əsər "İskəndərnamə"dəki Nüşabə surəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nüşabə İskəndərə "*Erkək tinətliyəm olsam da qadın, hər işi bəllidir*

mənə dünyanın. Mən də bir aslanam, düşünsən bir az, Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” – deməklə müasir dövrümüzdə geniş yayılan gender bərabərliyi ideyasının hələ XII əsrdə öz əsərlərində əks olunduğunu sübut etmişdir.

Nizami Gəncəvi irsində “hüquq” anlayışı tədqiqatçı alimlərin düşüncə müstəvisində

Akademik H.Araslı yazır: *“Nizami xalqların səadətini, istiqlaliyyətini, onların hər cür zülm və istismardan azad olmasını istəyib bütün ömrünü bu uğurda sərf etmişdir. Nizami əməkçi insanın hüququ uğrunda mübarizə aparmışdır. Nizami öz xalqını bütün dünyada şöhrətləndirmiş və bütün xalqların bərabər hüquqlu mədəni həyatını arzulamışdır”*. Nizami öz əsrinin misilsiz humanist mütəfəkkiri olmuşdur. Bunu onun əsərlərində irəli sürdüyü sosial-siyasi ideyaların məzmunu da təsdiq edir. Mütəfəkkir lirik əsərləri ilə yanaşı, “Xəmsə”yə daxil olan əzəmətli poemalarında da dövrün və sosial-siyasi problemlərin həllinə toxunmuşdur.

Nizaminin sosial-siyasi ideyaları Azərbaycanın siyasi və hüquqi fikir tarixinin inkişafında mühüm rol oynamış, Yaxın və Orta Şərqlin fəlsəfi, ictimai-siyasi fikrində humanist, demokratik ideyaların formalaşmasına və inkişafına müstəsna təsir göstərmişdir. Ədibin sosial ədalətə dair ideyalarının formalaşmasında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, mütəfəkkirin sosial-siyasi görüşlərinin, demokratik ideyalarının daşıyıcılarının böyük əksəriyyəti xalqın təfəkkürü əsasında yaratdığı obrazlardır. Həmin obrazlar içərisində xalqın istək və arzularının daşıyıcısı olan müsbət, eləcə də nifrət obyektinə mənfi qəhrəmanlar da vardır.

Ədəbiyyatşünas H.Araslı yazır: *“Biz Nizamidə şah, vəzir surətləri ilə yanaşı, çoban, əkinçi, daşkəsən, kərpickəsən surətlərinə, alim surətlərinə, xüsusən o dövr ədəbiyyatında müstəsna bir yer tutan müsbət qadın surətlərinə tez-tez təsadüf edirik”* [4, s.15]. Cəmiyyətdə mövcud olan ədalətsizlikləri və digər nöqsanları bu müsbət qəhrəmanların aradan qaldıracağına ümid bəsləyən şair şifahi yaradıcılığında sadə xalq kütlələri üçün onların bir-birindən tamamilə fərqli olan müsbət və mənfi keyfiyyətli obrazlarını yaratmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında hökmdar (ədalətli və ya ədalətsiz, insafli və ya qəddar, mərhəmətli və ya müstəbid) obrazlarına xüsusi yer verilmişdir. Şübhəsiz ki, Nizami öz əsərlərindəki qəhrəmanların mənfi və müsbət keyfiyyətlərini təsvir edərkən xalq deyimlərindən, xalq müdrikliyindən və onun şifahi qaynaqlarından lazımınca bəhrələnmişdir. Akademik H.Araslının yazdığı kimi: *“Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatında iki cür şah surətinə təsadüf edilir: müsbət və mənfi. Həyatı ağır keçən, yaşadığı dövrün üsul-idarəsindən narazı qalan xalq kütlələri dövlət quruluşu*

haqqındakı tələblərini bu surətlər vasitəsilə ifadə etmişlər". Nizaminin yaşayıb-yaratdığı dövrdə orta əsrlər Azərbaycanı ancaq qeyri-məhdud feodal monarxiyası idarəçilik formasını tanıyırdı. Dövlətin başında şah dururdu. O, həm dövlət qanunvericisi, həm də məhkəmə hakimiyyətinin daşıyıcısı idi. Nizaminin həyat və yaradıcılığının təhlili ilə əlaqədar bu məqama toxunan H.Araslı yazır: "Orta əsrlərdə yaşayan xalq kütlələri dövlət quruluşunda şahlıqdan başqa üsul-idarə tanımırdılar. Onlar "ölkə şahsız idarə oluna bilməz" təsəvvüründən xaricə çıxma bilmədikləri kimi, dövrün zülmkar hökmdarları ilə də razılaşmaq istəmirdilər. Odur ki, xalq mövcud şahlara qarşı öz istək və arzularına, öz tələblərinə uyğun ədalətli şah surətləri qoyurdu. Belə şahlar ya əməkçi xalq içərisindən çıxıb zülmkar şahla mübarizə aparır, ya da haqsızlığa məruz qalmış şahzadələrdən olub ölkəni ədalətlə idarə edirlər" [4, s.15].

Nizaminin sosial-siyasi görüşlərində xalqın istəyi ilə hakimiyyət başına gələn və ölkəni ədalətlə idarə edən hökmdar, yəni ağıllı, müdrik və ədalətli hökmdar problemi mütəfəkkirin utopik ideyalarının əsas məzmununu təşkil edir. Mütəfəkkirin "xalq hakimiyyəti" arzusu onun müasiri olduğu dövrdə utopiya olaraq qalırdı.

Aqşin Quliyev yazır: "Yüksək insani və əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan və mənəviyyat aləminə qulluq edən bir mühitdə (ailədə) dünyaya göz açmış, öz fitri istedadı və intellektual səviyyəsi ilə dövrün, zamanın köklü problemlərinin mahiyyətini dərinlən dərk etmiş Nizami özünün bütün yaradıcılığını insanlığa xidmətə həsr etmişdi. Mütəfəkkirin humanizmi zamanın köklü mənəvi silahına çevrilərək, bütövlükdə sosial-iqtisadi və siyasi quruluşun qüsurları və nöqsanlarına qarşı çevrilmişdi. Bu, artıq ictimai-siyasi fikrimizdə orijinal bir istiqamət idi. Nizami özünün sosial-siyasi ideyalarında hökmdarları haqqa, ədalətə, özlərinin qeyri-insani instinktlərini boğaraq həyatın bütün nemətlərinin yaradıcısı olan insana və insanlığa xidmət etməyə çağırmışdır" [4, s.15].

Zülm və zalıma qarşı mübarizə ideyası Nizami humanizminin ana xətti kimi onun bütün ictimai-fəlsəfi qəsidələrində əks olunub. Mütəfəkkir problemin həlli üçün bəzən dolayı vasitələrdən istifadə edir, dini etiqad və inamlara müraciət yolu ilə dövrün kəsirlərini – möhnət və haqsızlıqları qamçılıyır. O, dini görüş və şüarlarını öz demokratik ideyalarına xidmətə yönəldir, güc və hökm sahiblərini heç olmasa həmin yolla xeyirxah işlər görməyə, ölkə və xalqın asayişini qorumağa səs-ləyirdi.

Ölkənin müqəddəratını düşünən, bağlı olduğu zəhmətkeş xalqı zülmkar hakimlərin, sərxoş dağların talanından qorumağa çalışan mütəfəkkir həmişə ədalətli şah arzusunda olmuşdur. Elmin, mədəniyyətin inkişafında dövlətin əhəmiyyətini başa düşən Nizami dövlət quruluşunun əsasını şahlıqda görürdü. Lakin onun arzuladığı

şah xalqın, vətənin qeydinə qalan, ədalətli olan idi. O, yalnız yaradıcılığının son zirvəsində “İskəndərnamə” əsərinin sonunda yeni dövlət quruluşu olaraq hökmdarsız xalq hakimiyyətini xəyal edirdi. Əslində, bu, xalqın öz istəyinə uyğun, xəyalında şəxsiyyətini canlandırıdığı ədalətli hökmdarın icra etdiyi hakimiyyət idi. Bu dövlətin demokratikliyi onda idi ki, o, insanın hüquqlarını qoruyur, onun əməyini müdafiə edir və qiymətləndirirdi. Şairin təsəvvür etdiyi xalq hakimiyyəti şəxsiyyətlə dövlət və hökmdar arasında ahəngdarlığın və qarşılıqlı vəhdətin bərqərar olmasına rəvac verən siyasi quruluş idi. Tədqiqatçıların fikrincə, Nizami dühasının böyüklüyü ondadır ki, o, xalqla hökmdar arasındakı münasibətləri və bu münasibətlərin kölgəli cəhətlərini qorxmada, cəsarətlə açıb göstərə bilirdi. İbrətləndirmək, qorxutmaq, öyrətmək, xəbərdarlıq etmək yolu ilə onları ədalətə, insanlığa istiqamətləndirirdi. Əsərlərində şahların ədalətini təsvir etmək Nizami üçün az əhəmiyyətli, dövrünün hökmdarlarını isə ...utandırmaq, ...ağıllandırmaq yolu ilə ədalətə yönəltmək, onların ədalətli olmasına nail olmaq mütəfəkkirin böyük irsinin əsas qayələrindən birini təşkil edir. Bu, eyni zamanda Nizaminin siyasi ideali, onun nail olmaq istədiyi, yaxud bərqərar olacağına ümid etdiyi məqsədlərindən biridir. Mütəfəkkirin müasiri olduğu hökmdarlara xəbərdarlıqları, müəyyən mənada kəskin qınaqları, hər şeydən əvvəl, tövsiyə xarakteri daşıyır. Onun ideyasına görə, hökmdar ilk növbədə aqıl, ləyaqətli və nəcib insan olmalı, alicənablığı ilə seçilməli, nümunəvi və əxlaqlı bir fərd kimi insan və insanlıq adını uca tutmalıdır. Hökmdar xalqın etimadını siyasi cəhətdən səbatlı və tədbirli, ədalətli olması ilə qazanmalı, xalq isə hakimiyyətin iradəsinə arxalanmalıdır.

Aqşın Quliyev qeyd edir: *“Humanist mütəfəkkirin belə mövqeyi onun insan şəxsiyyətinə atəşin vurğunluğundan və sonsuz hörmətindən irəli gəlirdi. Nizami üçün insan ən uca varlıqdır. Həyatın bütün nemətləri və gözəllikləri yalnız insan naminə mövcuddur. Ömür insana şərəfli və layiqli yaşamaq üçün verilmişdir. İnsan yaşamalı və yaratmalıdır”* [4, s.15]. Mütəfəkkirin məntiqinə görə, nəinki əmək və öz zəhməti ilə yaşamaq, hətta ləyaqətli və məğrur yaşamağın özü insan üçün bir şərəfdir.

Nizami yaradıcılığının təsir dairəsi

Nizami Gəncəvinin əsərlərində yaratdığı “ədalətlik prinsipi”ni ondan sonra yaşayan filosofların, yazıçıların və s. yaradıcı insanların əsərlərində sezmək mümkündür. Məsələn, dahi ingilis filosofu Herbert Spenserin (1820–1903) “Dövlətin əsas vəzifəsi ədaləti qorumaqdır” fikri Nizaminin “ədalətli hökmdar” ideyasının məhsuludur. Bundan başqa, Benedikt Spinozanın (1632–1677) “Hər kəsin hüququ onun üçün təyin edilmiş qüdrət qədərdir” ifadəsi də şairin “ədalətli insan” konsepsiyası əsasında meydana gəlmişdir. Nizamidən sonra ən geniş şəkildə hakimiyyətin qəbul etdiyi qanunların ədalətsizliyini ifşa edən fransız mütəfəkkiri

Fransua Mari Arue (Volter) (1694–1778) olmuşdur. O, hakimiyyət nümayəndələrinin mövcud qanunun müddəalarını pozmasını və buna görə cəza almamasını kəskin surətdə tənqid edirdi. Qeyd edək ki, Nizami “Sirlər xəzinəsi” əsərində bu barədə geniş fikir irəli sürmüşdür.

Şairin “hökmdarın xalqa qayğısı və ədaləti” ideyası İmanuel Kant (1724–1804) tərəfindən davam etdirilmişdir. Onun, “Sən xalqa etdiyən yamanlıqla öz-özünə yamanlıq edirsən” ifadəsi bunu əyani sübut edir. Ansem Feyerbaxın (1775–1833) isə cinayət hüququnun başlıca prinsipi olan “Heç bir cinayət cəzasız qalmamalıdır” fikrini irəli sürməsində də Nizami yaradıcılığının rolu böyükdür. Şairin yaradıcılığından daha çox dahi ingilis yazıçısı Vilyam Şekspir ilham almışdır. Yazıçı müəyyən ideyalarla yanaşı, “ədalətlik prinsipi”ndən də istifadə edərək bunu öz əsərlərində göstərmişdir. O, özünün “Kral Lir” əsərində ədalət mövzusunda geniş şəkildə müraciət etmişdir.

Nizami irsi o qədər genişdir ki, demək olar ki, bu irsdən bəhrələnməyən olmamışdır. XIV əsrdə yaşamış Arif Ərdəbili onun əsərlərindən ilhamlanaraq “Fərhadnamə”, Əssar Təbrizi “Mehr və Müştəri” poemalarını (“Xosrov və Şirin” əsərinin təsiri ilə), hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi (1253–1325), fars-tacik şairi Əbdürrəhman Cami (1414–1492), özbək şairi Əlişir Nəvai (1441–1501) bir çox əsərlər yazmışdılar. XX əsrdə isə Səməd Vurğun “Fərhad və Şirin” mənzum faciəsini, Abdulla Şaiq “Nüşabə” pyesini, Üzeyir Hacıbəyov “Sevgili canan” musiqisini, Qara Qarayev “Yeddi gözəl” baletini Nizami irsindən ilham alaraq yaratmışlar⁴.

Q.Qarayev də Nizami irsinə müraciət edən bəstəkarlarımızdandır. O, “Yeddi gözəl” baletində klassik irsə müraciət etmiş, qədim bir əfsanə vasitəsilə öz xalqının zəngin mənəvi xüsusiyyətlərini, azad şəkildə sevib-sevilmək arzularını tərənnüm etmişdir. 1947-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Leyli və Məcnun” simfonik poeması Q.Qarayevə böyük şöhrət qazandırdı [7, s.110–112].

N.Gəncəvinin yaşadığı cəmiyyətin ictimai ziddiyyətlərini dərinlən qavraması, cəmiyyətdəki sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizəsi və nəticədə cəmiyyətin yenidən qurulması üçün yollar axtarması, ideal cəmiyyət haqqındakı fikirləri ictimai-iqtisadi fikir tariximizin ən qiymətli inciləridir. N.Gəncəvi bir mütəfəkkir-alim kimi elmin qarşısında qoyduğu vəzifəni “Sən çalış yaxşı öyrən dünyanı, bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı” fikri ilə şərəflə yerinə yetirmişdir [6, s.212–224].

⁴ <http://injuria.az/news/nizami-gencevinin-huquq-dusuncesi>

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, bir türk ölkəsində dünyaya gəlmiş, türk kimi böyümüş və bu ada xidmət etmiş N.Gəncəvinin yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, buradan hər kəsə bir damla yetmişdir. Dahi şairin anadan olmasının 880 illiyi münasibəti ilə cənab Prezidentimiz İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Bununla bir daha şahidi olduq ki, qüdrətli söz və fikir ustadı Nizaminin insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılaman zəngin yaradıcılığı bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Gəncəvi N. (2004). Xosrov və Şirin. Ön sözün müəllifi: Həmid Araslı. Bakı, “Lider nəşriyyat”. 392 s.
2. Gəncəvi N. (2004). Sirlər xəzinəsi. Ön sözün müəllifi və elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı, “Lider nəşriyyat”. 264 s.
3. Quluzadə Ş. (2021). Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qadın haqlarının təbliği. “Respublika” qəzeti, 13 fevral, s.6.
4. Ömərov V. (2016). Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insan haqlarının təbliği. “Səs” qəzeti, 11 fevral, s.15.
5. Səfərli A. (2018). Sözün işığında. Bakı, “Desk”. 602 s.
6. Səfərli A. (2021). Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində iqtisadi fikirlər. III iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində magistr və doktorantların Beynəlxalq Elmi Konfransı. Nizami Gəncəvi və davamlı inkişaf. 4–7 iyun. Azərbaycan, Gəncə, Bakı, s.212–224.
7. Səfərli A. (2021). Nizami Gəncəvi irsi notların təcəssümündə (Work by Nizami Ganjavi as literary and historical source. Azerbaijan University. International Conference). 7 may, s.110–112.
8. Səfərli A. (2021). Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türkçülük motivləri. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası filoloji fikir kontekstində” mövzusunda Respublika onlayn elmi konfransının materialları. 17 may, BDU, s.247–253.
9. Səfərov P. (2021). Nizami Gəncəvinin hüquq düşüncəsi. 16 mart. <http://injuria.az/news/nizami-gencevinin-huquq-dusuncesi>